

Frihet og ansvar for personer med mentale handikap¹

Gunnar Salthe har hovedfag i sosiologi og doktorgrad i filosofi.

Han har jobbet i høgskole-systemet siden høsten 1980, og har i alle disse årene vært opptatt av å synliggjøre alle de normative spørsmålene som vernepleiere og andre yrkesprofesjoner er nødt til å ta stilling til, i utformingen av sine tjenester til psykisk utviklingshemmede. I 1995 kom han ut med boken «*Hensikter og prinsipper i omsorgen for mennesker med psykisk utviklingshemming*» som tar opp mange av de normative spørsmålene. I doktorgradsavhandlingen sin, «*Planning and Deciding for People with Mental Retardation*», fortsetter Salthe dette arbeidet med å drøfte hvordan man kan hjelpe de som ikke har så god evne, med å ta avgjørelser, slik at de kan leve et godt liv.

Rapport har fått to artikler på norsk som er skrevet på bakgrunn av dette avhandlingsarbeidet. Vi utga første den første artikkelen «*Personer med mentale handikap: deltakere og objekter*» i nummer 2/2004 og 3/2004.

Artikkelen «*Frihet og ansvar for personer med mentale handikap*» vil bli utgitt på samme måte i dette og neste nummer av Rapport (nr 4/2004 og nr 5/2004).

I neste del av artikkelen beskrives hvordan frihet kan lovbeskyttes også for dem som mangler evne til å påberope seg frihetsrettigheter. Dessuten gis det svar på spørsmålet om når kan vi tillegge folk ansvarsevne. Hvor langt kan vi senke forventningene våre og fremdeles mene at vi for alvor kan rose eller bebreide andre for det de har gjort?

Det normale er at avgjørelser er desentraliserte – det vil si at hver enkelt tar sine egne avgjørelser. Nå er evnen til å ta gode avgjørelser avhengig av mentale ressurser. Folk med mentale handikap har derfor vanskelig for å henge med i det normale mønsteret. Det varierer med situasjon og med grad og type mentalt handikap. I en viss utstrekning, kan vi hjelpe folk med å ta avgjørelser, men det forutsetter evne til å ta imot slik hjelp uten å bli dominert av hjelperne. Bli man dominert, er avgjørelsen i realiteten flyttet over til hjelperne.

Gjennom bruk av tvang kan lovregler gi oss en viss beskyttelse mot våre medborgere. Dette er tvang av rettferdighetsgrunner. Alle er i utgangspunktet underlagt denne formen for tvang. Et mentalt handikap kan bety at man er straffrettslig utilregnelig, men de andres krav på beskyttelse står fast likevel. Derfor erstattes straff med kontrolltiltak. Noen ganger kan det bli best for folk om andre bestemmer for dem, til og med når det skjer mot deres vilje. Tvangsbruk av slike grunner kalles paternalisme.

Denne artikkelen diskuterer i liten grad tvang av rettferdighetsgrunner. Grensene for straffereettslig tilregnelighet blir ikke tatt opp. Tema er først og fremst fordeling av frihet i motsetning til dominerende og paternalisme. Dernest foreslår jeg hvor grensen skal gå for moralsk ansvarlighet i uformelle sosiale sammenhenger.

Prinsipielle løsninger

Vi trenger *prinsipielle løsninger* på spørsmålet om hvem som bør bestemme – det bør ikke overlates til tilfeldigheter. Å behandle folk *tilfeldig* rimer ikke med kravet om likt menneskeverd. Moralske prinsipper bør omfatte alle mennesker. Derfor trenger vi prinsipper som omfatter alle, som forklarer hvorfor det normale mønsteret er riktig for folk flest og hvorfor avvik fra dette mønsteret blir riktig for folk med mentale handikap – avhengig av grad og type handikap. Forskjellsbehandlingen bør begrunnes i noe som er felles for alle – noe som gir likheten i moralsk status innhold, og som likevel tillater at vi tar individuelle hensyn.

Alle mennesker bør tilkjennes lik moralsk status. Vi bør se på alle som likeverdige medlemmer i det menneskelige moralske fellesskap. Med *likeverd* bør vi mene at alle oppfattes som unike sentra for opplevelser og respekteres som den relevante kilden til pro og kontra holdninger i sitt liv.

Pro holdninger er en samlebetegnelse for at vi liker ..., støtter ..., er tilhenger av ..., osv.

Kontra holdninger er samlebetegnelsen for at vi er imot noe. (Hvis vi forstår 'ønsker' vidt kan dette ordet dekke både pro og kontra holdninger.) Vi lever alle individuelle liv, og som sentra for opplevelser og kilder til pro

og kontra holdninger er vi *like*. Hvis respekt og omsorg for alle har dette utgangspunktet, får alle lik moralsk status. Dette standpunktet tas for gitt i denne artikkelen.² Prinsipp for fordeling av frihet og ansvar bør følge av dette utgangspunktet.

Mitt standpunkt er at vi trenger to prinsipper i forbindelse med beslutninger: et for hvem som bør bestemme, et annet for når det er riktig å holde folk ansvarlig for avgjørelser de tar. Vi kan ikke holde folk ansvarlig for mer enn de har forutsetning for å forstå. Ansvarsevne henger derfor ensidig og direkte sammen med folks mentale evner. Men jeg mener at tildeling av frihet bør avhenge av flere faktorer enn denne ene. Derfor trenger vi to prinsipper. La oss se på tildeling av frihet først.

Hvem bør bestemme?

Respekt for folks evne til autonomi er ofte brukt som begrunnelse for tildeling av frihet. La oss kalle det *autonomiprinsippet for frihet*:

Alle som har tilstrekkelig evne til å ta moralsk ansvar bør gis frihet til leve ut fra egne avgjørelser, hvis det ikke går utover andres likerett til frihet.

Jeg vil argumentere for at vi bør avvise dette prinsippet. Det omfatter ikke alle. Noen mennesker har ikke evne til å ta moralsk ansvar. Prinsippet sier ikke noe om hvordan vi bør opptre mot dem.

Blant dem som har evne til å ta moralsk ansvar, er noen klokere enn andre. Noen er mer sensitive for moralske krav enn andre, og tar slike krav mer alvorlig. Det samme gjelder evnen til å ta gode beslutninger med tanke på hva som gir et godt liv for en sjøl. Autonomiprinsippet introduserer en terskel, men disse evnene varierer kontinuerlig.

Respekt for folks evne til autonomi er ofte brukt som begrunnelse for tildeling av frihet.

Autonomiprinsippet tar heller ikke tilstrekkelig hensyn at evnen til å bry seg om noe er mer grunnleggende for oss enn autonomievnene.

Mitt standpunkt er at vi bør velge *nytteprinsippet for frihet*:

Folk bør bestemme sjøl hvis det gir best resultat; andre bør bestemme hvis det blir best. Hva som er best bestemmes av den enkeltes pro og kontra holdninger.

Nytteprinsippet omfatter alle og tar likt hensyn til hvert eneste sentrum for opplevelse ut fra respekt for dem som den relevante kilden til pro og kontra holdninger i sitt liv. Dessuten tillater dette prinsippet at vi fullt ut tar hensyn til at evne til å ta gode beslutninger varierer mellom folk.

Prinsippet tar hensyn til mer enn ansvarsevne. Hvis det blir best, bør den enkelte bestemme sjøl – noen ganger til tross for at vi ikke kan tro at vedkommende forstår konsekvensene av sine beslutninger eller mangler tilstrekkelig sjøldisiplin. Noen har ikke de evnene autonomiprinsippet for frihet forutsetter. Det er likevel grunn til å tro at alle har nytte av iallfall litt frihet. Graden av frihet bestemmes av hva som blir best. Dette bryter med slagordet *frihet under ansvar*, men det stemmer med hvordan vi oppdrar barn. Barn får lov til å prøve seg, sjøl om de mangler evne til å ta ansvar for det de gjør – noen ganger under tilsyn og veiledning, men ikke alltid.

Vi kan ikke holde *alle* folk ansvarlig for alt de gjør. Det kommer an på om vi tror de handler på grunnlag av forståelse for konsekvensene av de valg de tar. Men folk kan ha nytte av frihet likevel. Hvis vi følger nytteprinsippet, må vi derfor være forberedt på å tilstå noen frihet – sjøl om vi ikke kan holde dem ansvarlig for det

de gjør. Autonomiprinsippet tillater bare frihet under ansvar. Nytteprinsippet kan godta frihet *uten* ansvar – hvis det er det som blir best.³ Noen har ikke engang evne til å ta beslutninger. De bør likevel nyte godt av ganske mye personlig frihet.

Når maktbruk og manipulering begrenses, oppstår det et område fritt for uønsket innblanding fra andre. Dette kalles *negativ frihet*. *Positiv frihet* er evnen til å styre egen oppførsel ved

hjelp av egne overveielser og avgjørelser. Når vi snakker om rett til privatliv og personlig frihet er det negativ frihet vi har rett på. Negativ frihet kan være av verdi

for oss sjøl om vi har små evner til kognitiv styring av egen atferd.

Hvordan veit vi hva som blir best? Det bør bedømmes ut fra folks pro og kontra holdninger. Hvis folk oppnår det de ønsker og unngår det de er imot, har de grunn til å være fornøyd. Vi bør riktignok ha et dynamisk forhold til denne kilden til bedømmelse av livskvalitet: Noen ganger får folk det bedre hvis de øker eller senker ambisjonsnivået, dropper noen ønsker eller ønsker seg mer. Vi kan altså hjelpe folk til å oppnå det livet de ønsker seg, eller vi kan påvirke dem til å justere holdninger. Folk bør tilstrebe sanne forestillinger (om alt av interesse), og de bør ha den samlingen med pro og kontra holdninger som gjør dem mest mulig fornøyd, gitt det livet de har mulighet for å oppnå.

Men hensyn til den enkeltes livskvalitet er ikke nok. Vi lever sosiale liv i moralske fellesskap. Derfor må vi samordne beslutninger. Evnen til empati er vesentlig for den moralske kvaliteten ved denne samordningen. Vi må krevne av alle som har evne til det bidrar til dette felles-

**Noen har ikke de evnene
autonomiprinsippet for frihet
forutsetter.**

skapet, at de bryr seg om hvordan det går med andre og derfor utvikler *moralske* pro og kontra holdninger. De klientene som har evne til ta moralsk ansvar bør derfor påvirkes slik at de ikke blir reine egoister. Vi må altså godta en moderat moralsk perfektjonisme, men det er uklart akkurat hvilke moralske pro og kontra holdninger man bør ha.

Kravet om respekt for folk som kilde til pro og kontra holdninger, legger begrensninger på hva som teller som et godt resultat. Folk har ulik evne til å utvikle pro og kontra holdninger, og alle har ikke like muligheter til å få tilfredsstilt de pro holdninger de kan utvikle. Det ligger i denne tankegangen at vi bør avvise objektive ideer om hva et godt live er. Med tillegget om en moderat og betinget moralsk perfektjonisme, bør vi derfor godta en *subjektiv* teori om livskvalitet.

I mange situasjoner er det flere parter. Det som er best for én part, er ikke alltid best for en annen. Hva er best for alle sett under ett? Er vår oppfatning om dette alltid i samsvar med det som er rettferdig? Om slikt, er det ulike oppfatninger.⁴ Vi kan unngå noe av dette problemet slik: I klientrelasjoner bør helse- og sosialarbeidere først og fremst hjelpe *sin* klient. Hensynet til en tredjepart setter likevel visse grenser. Dermed kan nytteprinsippet for frihet i klientrelasjoner spesifiseres nærmere:

Avgjørelser om klientens liv skal tas av den personen vi kan si følgende om: Hvis vedkommende tar avgjørelsen, blir det best for klienten. Det skal ikke føre til at andres rettigheter brytes. Det skal heller ikke føre til at andres interesser skades betydelig mer enn det klienten vinner.

Mitt standpunkt er at for alle (eller neste alle) klienter blir det best om hjelperne respekterer et

område av frihet hvor klienten styrer så godt hun eller han kan, uten overstyring fra hjelperne. At folk får velge sjøl med hjelperne hengende over skulderen, vil ofte ikke bli opplevd som bra nok. Hvor grensen bør gå vil varierer fra person til person.

Verdien av frihet⁵

Hovedgrunnen til at nyttetenking gir frihet er at folk ikke liker å bli hindret eller forstyrret i sin frie livsutfoldelse. De fleste ønsker sosial omgang med andre, men ikke at vi trenger seg på, tar avgjørelser for dem, og presser dem til å gjøre som vi vil. Man må føle seg fram til når man blir innpåsliten. For noen (kanskje alle) er det likevel stor sannsynlighet for at det blir best om andre bestemmer i enkeltspørsmål. Da må resultatet bli bedre til tross for ubehaget ved ufrihet.

Hvis folk skal bestemme sjøl, må andre godta at de tar avgjørelsen ut fra sine grunner. Vi kan påvirke dem ved å gi informasjon og oppfordre dem til å tenke seg om. Men hvis de skal bestemme, må de få gjøre det de mener er best. Går vi lengre, blir vår påvirkning enten mani-

pulasjon, overkjøring eller tvang ved hjelp av trusler. Da har vi erstattet deres avgjørelse med vår egen avgjørelse.

Siden vi er begrenset rasjonelle, klarer vi ikke å

ta gode avgjørelser uten å tenke framover: Vi legger planer. Vi skriver dem ikke ned. Noen ganger glemmer vi dem, men ofte gjør vi om på planene våre fordi vi har endret holdning til det vi tidligere tok sikte på, eller fordi relevante fakta har endret seg. Vi trenger denne fleksibiliteten hvis resultatet skal bli slik vi vil. Denne løpende planleggingsaktiviteten er vår ide om hva slags liv vi vil leve.

**Hvis folk skal bestemme sjøl,
må andre godta at de tar
avgjørelsen ut fra sine grunner.**

Vi får styring på livet vårt gjennom denne planleggingsaktiviteten i den grad det livet vi oppnår er forutsigbart *avhengig* av de *valg* vi tar. Hvis framtida vår er lettere å forutse med utgangspunkt i planer bestemt av andre, har vi mistet vårt viktigste virkemiddel for å kunne styre livet vårt sjøl. Hvis livet blir dominert av andres planlegging, vil det også hindre personlig utvikling. Andre personer overtar som de sentrale aktørene i vårt liv.

Det som er best for de fleste er ikke best for alle. I den grad folk med mentale handikap mangler planleggingsevner, bør det kompenseres med planlegging eller planleggingshjelp fra andre. Likevel ønsker vi å oppmuntre klienten til å utvikle seg og bruke sine evner til å tenke framover. Problemet er at denne mentale aktiviteten ikke kan observeres. Risikoen er stor for at denne aktiviteten erstattes av boveilederens planlegging uten at boveilederen legger merke til det. De fleste av oss tar mange avgjørelser uten at andre blander seg inn. Ved behov, kan vi forklare andre hva vi har planlagt, og begge parter kan samordne sine planer i en avtale. Resultatet blir en felles plan som begge parter har tilgang til. Andre ganger skriver vi huskelapper. Noen fører avtalebok. Men for oss alle gjelder det at mange planer blir bare tenkt.

Derfor er det fort gjort å dominere klienter som *har* planleggingsevner, men mindre enn normalt og derfor trenger hjelp til å få orden på livet sitt.

Hvis man skal hjelpe folk med mentale handikap slik at planleggingsevnen utvikles, bør man unngå å formalisere de planene man utarbeider sammen med klienten slik at de oppfattes som bindende avtaler – da blir hjelp til planlegging et styringsinstrument for hjelperne. Planer som utarbeides med hjelp fra

andre bør begrenses i omfang slik at deler av klientens liv ikke blir planlagt av annet enn klientens løpende ideer om hva hun eller han vil. Hvor langt man bør gå avhenger av klientens kognitive ressurser.

Det vil være til hjelp for klienten hvis hjelperne følger faste rutiner i den delen av arbeidet som ikke består i å påvirke klientens valg. Klienten kan da velge fritt under lett forutsigbare omstendigheter. Problemet er at hjelpernes arbeid ofte består i å ta avgjørelser på vegne av klienten. For at klienten skal få oversikt over det de andre har bestemt for ham, brukes det ei planleggingstavle med symboler klienten forstår og kan håndtere. Men for mange klienter, bør man ikke være fornøyd hvis ikke klienten etter hvert overtar kontrollen over tavla – på alle eller iallfall mange av de livsområder tavla dekker. På disse områdene, bør alle planleggingsverktøy være under kontinuerlig kontroll av klienten slik at vedkommende kan endre dagsplaner (for eksempel) etter sitt eget forogdtbefinnende. Så langt det er mulig, bør resultatet bli at planen (til enhver tid) kommuniserer til hjelperne hva klienten vil.

Teammøter er lite egnet hvis poenget er å øke klientens kontroll over eget liv, fordi det er en

kognitivt krevende måte å treffe beslutninger på.

Dessuten krever det mye sjøltillit å stå på for egne meninger når det er så mange andre til stede som mener noe om hvordan

man bør leve. Begge deler skaper vanskeligheter for folk med mentale handikap.

Vi utvikler de ideene vi har om hvordan vi vil leve gjennom løpende uformell planlegging. Hvis vi opplever at vi lykkes, øker sjøltilliten. Hvis andre dominerer oss, undergraves denne kilden til sjøltillit. At vi fester lit til egne ideer for

Frihet er altså både et gode i seg sjøl og i tillegg et viktig middel til å oppnå et godt liv.

hvordan vi bør leve er en forutsetning for evne til å stå på for det vi tror på. Dette er et viktig element i all moralsk kompetanse.

Dessuten er frihet til å variere atferd en forutsetning for læring også for dem som ikke klarer å handle ut fra beslutninger.

Frihet er altså både et gode i seg sjøl og i tillegg et viktig middel til å oppnå et godt liv. Det siste gjelder ikke bare frihet som forutsetning for personlig utvikling, men også i mange andre enkeltforhold. Jeg oppnår mer glede av musikk, hvis jeg får prøvd meg fram og gis anledning til å velge sjøl hva jeg vil lytte til. Andre kan hjelpe meg til å utvide mitt erfaringsgrunnlag ved å komme med forslag. Men hvis de ikke begrenser seg, ødelegger de mer enn de bygger opp.

En elite klarer aldri å bestemme alt for alle andre. Derfor er det uomgjengelig at den alminnelige samfunnsborger blir overlatt til et liv for en stor del bestemt av de beslutninger vedkommende tar sjøl – enten beslutningene er kloke eller ei. Videre, når alle bidrar med sine ressurser, blir totalresultatet best. Derfor bør vi, og må vi, fordele beslutninger slik at de fleste bestemmer det meste sjøl. Men vi kan likevel sette av noen ressurser til å hjelpe enkelte mennesker spesielt mye.

Hvem veit best? ⁶

Vi er ikke født med sjølinnsikt. Men vi lærer av erfaring, og samhandling med andre gir oss begreper som hjelper oss til å organisere erfaringsmaterialet. Det normale resultatet er at vi kjenner oss sjøl bedre enn det andre gjør. Det som gir meg et godt liv bestemmes av mine pro

og kontra holdninger. Derfor er kjennskap til mine holdninger en forutsetning for å kunne vite hva som er best for meg. Som regel er den enkelte best kjent med sine egne pro og kontra holdninger. Men det gjelder ikke alle; og for alle er det slik at, i noen situasjoner, kan de som kjenner oss godt ha en mer realistisk oppfatning

av hva vi liker og misliker enn det vi er villig til å innrømme for oss sjøl. Ofte har andre oppfatninger om hva vi kan lære å like. Noen ganger kan de ha rett i dette sjøl om vi ikke tror på dem i starten.

Dessuten, sjøl om noen kjenner oss *litt* dårligere enn vi kjenner oss sjøl, men har avgjort bedre kunnskaper om et saksforhold enn vi har, kan de vite bedre enn oss hva som er best for oss på dette saksområdet. Det de veit mer om fakta kan oppveie det de veit mindre enn oss om holdningene våre. Men i omsorgen for personer med mentale handikap, er utfordringen ofte å hjelpe klientene med livsførselen som helhet. Mer kunnskap om fakta på et lite saksområde er derfor utilstrekkelig. Man må vite hvor viktig konsekvenser på dette livsområdet er for klientens tilfredshet med det livet hun eller han lever som helhet. Klienten legger kanskje liten vekt på omsorgsyterens spesialområde. Likevel kan det som skjer på dette livsområdet har spill – over effekter på områder som klienten bryr seg mye om.

Konsekvensen er at helse- og sosialarbeidere må bli kjent med den enkelte klient, ellers kan klienten bare hjelpes på bakgrunn av et skjematisk bilde av hva folk *vanligvis* er for og imot. Det kan *ofte* bli feil, fordi mange av de som har mentale handikap er ikke standardmennesker; og de er ofte mindre enn vanlig preget av kulturen i

Hvis man dømmer om hva som er best for klienten på bakgrunn av hva man syns sjøl, uttrykker man ikke tilstrekkelig respekt for klienten.

det samfunnet de lever i. Hvis man dømmer om hva som er best for klienten på bakgrunn av hva man syns sjøl, uttrykker man ikke tilstrekkelig respekt for klienten.

Det er altså tre forhold som trekker i retning av at helse- og sosialarbeidere bør begrense seg når det gjelder å ta styringa over klientens liv: (1) Frihet som verdi i seg sjøl, (2) frihet som uomgjengelig middel til utvikling og til en rekke enkeltgoder, og (3) begrensninger i hjelperens viten om hva som er best for klienten. Vi bør huske på at den som må bære konsekvensene som regel er den som er mest motivert for å gjennomføre grundige undersøker før avgjørelsen fattes. Det innbefatter ikke bare undersøkelse av de ytre saksforhold, men framfor alt hva konsekvensene av en avgjørelse betyr for den som må bære dem.

Vi bør la være å tvinge på andre folk opplevelser og livsbetingelser de ville vært foruten – unntatt hvis de alt i alt kommer best ut på den måten. Det er ikke avgjørende om dette skjer ved at vi erstatter en beslutning tatt av den andre med en av våre beslutninger, eller om vi tar en beslutning på et område den andre ikke forstår seg på. Regelen blir den samme uansett. Regelen bør også anvendes på de tilfellene der klienten frivillig lar hjelperne bestemme samtidig som han har evne til å treffe beslutningen sjøl. Hvis hjelperne tar avgjørelsen, mister klienten en anledning til å utvikle handlingsevne på området. Klienten bør bare slippe lettvindt unna hvis den løsningen alt i alt blir best for ham eller henne (og det er tatt rimelig hensyn til andre). Kanskje blir dette kravet forholdsmessig strengere enn det vi forlanger av oss sjøl. Det kan være tegn på at vi bør kreve mer av oss sjøl.

Rett til å treffe dumme valg? ⁷

Det gjelder for alle at det er saksområder vi kan lite om, og det er situasjoner som setter oss litt ut av spill. Dessuten er noen situasjoner slik at det er lett å ta avgjørelser ut fra øyeblikksinnskytelser – sjøl om konsekvensene kan bli uoppriktelige og ille. For de aller fleste, kan det (også under normale og lite dramatiske omstendigheter) tenkes at det fins *noen* som ville visst bedre enn oss hva som er best – hvis de bare hadde vært der, hadde kjent oss godt, satt seg inn i vår situasjon, og var villige til å bedømme situasjonen sett ut fra *våre* pro og kontra holdninger. I slike tilfeller ville vi kommet bedre ut av det ved å overlate avgjørelsen til en av disse andre. Å ta avgjørelsen sjøl er irrasjonelt hvis verdien av det den andre ville bestemt er større enn verdien av frihet, og hvis mengden overstyring ikke blir så stor at vår utvikling som person hemmes. Under disse forutsetningene ville ingen fornuftig person insistert på en rett til å treffe egne, men dummere, valg. Dumme valg som vi lærer av, bør vi ta sjøl. Det samme gjelder valg som ikke er dumme nok til å veie opp tap av frihet ved at andre bestemmer.

Hvis man følger autonomiprinsippet for frihet, må det bestemmes en fast *terskel*. Har en aktør klokskap og moralsk kompetanse over et minimumsnivå skal andre alltid respektere aktørens valg, uansett hva resultatet blir. Dette minimumsnivået må settes forholdsvis lavt fordi det menneskelige moralske fellesskapet er avhengig av at de fleste tar de fleste avgjørelser sjøl.

Men det varierer altså fra situasjon til situasjon hvem som veit best. (Blant annet vil det variere med hvem som er til stede og om vedkommende er interessert i å bedømme konse-

Det kan også tenkes at noen forstår bedre enn meg hva den moralen jeg er tilhenger av krever i den situasjonen jeg er i.

kvensene ut fra våre pro og kontra holdninger.) På grunn av alle disse variasjonene, blir det irrasjonelt for oss å forlange at det alltid skal være opp til oss sjøl om vi vil akseptere hjelp. Autonomiprinsippet krever nettopp at folk med evne til kritisk innsikt over et lavmål alltid skal bestemme sjøl, også i de tilfellene de vil tape på det. Det hender at folk ikke forstår at de burde søkt hjelp. Likevel, hvis de har autonomievner over et minimum, krever autonomiprinsippet at vi andre skal respektere at de alltid skal ha fri anledning til å benytte disse evnene. I vår holdning til folk som trenger hjelp, skal denne formen for respekt alltid gå foran alle andre hensyn. Slik er autonomiprinsippet.

Bør alle med tilnærmet normale mentale ressurser forlange at andre alltid skal opptre med denne formen for respekt? Man må være svært imponert over at man har evne til autonomi hvis man bare skal identifisere seg med denne evnen og ignorere resten av det man er. Det kan også tenkes at noen forstår bedre enn meg hva den moralen jeg er tilhenger av krever i den situasjonen jeg er i. I så fall ville det være uansvarlig av meg ikke å overlate valget til den som veit bedre. I situasjoner hvor andre veit bedre, blir det irrasjonelt å *holde fast ved* at mentale ressurser på et minimumsnivå er godt nok. Noen ganger er dette nivået godt nok, men ikke alltid.

Når autonomiprinsippet har festsatt terskelen, hva bør man (i følge dette prinsippet) gjøre for dem som faller *under* minimumsnivået? Man bør oppdra dem slik at de oppnår tilstrekkelig autonomi og beskytte dem i mellomtida. Hva med dem som aldri vil kunne bli tilstrekkelig autonome? Man kunne prøve å hjelpe dem så godt man kan, slik at resultatet

blir best mulig for dem. Men da har man gått over til nytteprinsippet. Man bruker ikke lengre det samme prinsippet for alle. Noen oppdras til autonomi. I mellomtida, bør man hindre dem i å skade seg sjøl og andre. Å hjelpe folk til å

oppnå høyest mulig livskvalitet, kan være et mål for den hjelp vi gir til dem som ikke kan bli autonome. Disse personene vil aldri sjøl kunne ta

de beslutninger som er nødvendig for å oppnå et godt liv. Å bare hindre vesentlig skade blir for defensivt i omsorgen for dem.

Man kan forsvare denne forskjellesbehandlingen ved å godta at noen har fullt menneskeverd (fordi de har evne til å ta moralsk ansvar); mens andre har for lite menneskeverd til å kreve frihet, men nok til at vi bør hjelpe dem. Hvis man ikke vil gå med på et gradert menneskeverd, kan man late som om alle kan bli tilstrekkelig autonome. Problemet med det siste svaret er at noen garantert vil mislykkes målt med en slik standard.

Nytteprinsippet behandler alle likt, som sentrum for opplevelser og kilde til pro og kontra holdninger. Likt menneskeverd defineres på dette grunnlaget. Det ser for meg ut som en mer sympatisk ide. God livskvalitet blir da målet for alle, definert av den enkeltes pro og kontra holdninger. Fordi det som regel blir best (for folks livskvalitet), bør de fleste oppdras til å bestemme sjøl, og ta ansvar for egne avgjørelser. Men det blir ingen rett til å treffe dumme valg (unntatt hvis man tjener på det i det lange løp).

Hjelp til sjølkontroll ⁶

Mild paternalisme vil si å bare gripe inn for å hindre at noen gjør noe de egentlig ikke vil. Vi kan tenke oss at en person har tatt en avgjørelse

God livskvalitet blir da målet for alle

etter å ha undersøkt og tenkt seg godt om. Etterpå gjør vedkommende noe annet likevel. Dette kalles 'svak vilje'. Mild paternalisme skal beskytte oss mot svak vilje. Autonomiprinsippet anbefaler mild paternalisme – til og med når den det gripes inn mot vanligvis har en evne til autonomi som ligger over minstekravet.

Også nytteprinsippet vil forsvare hjelp til sjølkontroll, men bare hvis den det gripes inn mot kommer bedre ut på den måten, eller hvis vedkommende på denne måten lærer verdien av sjølkontroll, og derfor kommer bedre ut på sikt. Å utvikle sjølkontroll kan kreve inngrep fra andre fordi den som hjelpes først da *opplever* verdien av å holde seg til avgjørelser man tar etter å ha tenkt seg om. Hjelp til sjølkontroll kan være den beste vegen til et godt resultat også når den som hjelpes vil trenge slik støtte resten av livet. Grunnen er at folk utvikler sine evner til å treffe gode beslutninger ved å øve på det. Slik trening vil de ha fordel av i det lange løp. Nytteprinsippet vil derimot ikke anbefale mild paternalisme overfor dem som vil ha nytte av å bli mindre kritiske og sjølkontrollerende.

Nytteprinsippet er ikke forenelig med de *begrensninger* som ligger i begrepet mild paternalisme. Nytteprinsippet respekterer ingen faste terskler og det er ikke noen absolutt betingelse at man veit sikkert hva som er den egentlige viljen til den det gripes inn mot. Det avgjørende er hva som blir best. Man bør hjelpe folk til å hold seg til de beslutningene de tar når de har tenkt seg om, hvis det vil bli best for dem på sikt. Manipulering og tvang vil hindre dem i denne typen egenkontroll. Når vi hjelper andre, bør vi derfor holde styr på om det den andre gjør følger av hennes eller hans egne vurde-

ringer, eller om vedkommende følger våre råd ukritisk. Det siste vil ofte ikke være til fordel for dem på sikt.

Hvordan kan hjelperne vite hva som er klientens egentlige vilje når han (her og nå) vil noe annet? Klienten må være i stand til å fortelle tilstrekkelig om den mentale historia bak beslutningen, for eksempel som svar på spørsmål fra hjelperne. Hjelperne må ha hatt slik intervjukontakt med klienten på det tidspunktet klienten tok sin veloverveide avgjørelse. Utspørring kan påvirke klienten slik at hun eller han går over til å syns at det hjelperne har bestemt blir best. Dermed blir det lett å få klientene til å oppføre seg slik hjelperne har bestemt. Men dette betyr at avgjørelsene blir tatt av hjelperne. Det bare *ser ut* som om klienten bestemmer. Hjelperne bør unngå dette hvis klienten hadde vært bedre hjulpet ved å beholde styringa sjøl.

La oss anta at klienten er fornøyd med den hjelpa han eller hun får, og hjelperne ikke kan se at andre løsninger ville vært bedre for klienten. Da spiller det ingen rolle (ut fra nytteprinsippet) om hjelperne har tolket klienten riktig eller ei. Men da må klienten være fornøyd *også* når han eller hun *ikke* er under direkte påvirkning fra hjelperne. Hvis konstant påvirkning er nødvendig, bør konklusjonen bli at hjelperne har overtatt styringa. Man bør i så fall vurdere om dette tross alt blir best, eller om det

hadde vært bedre at klienten fikk styre sjøl. Det kan riktignok være vanskelig å si sikkert hvem som egentlig bestemmer.⁹

Hvorfor skulle noen være tilhenger av sin egentlige vilje hvis den gir et resultat man er mindre fornøyd med enn det man har oppnådd på grunn av andres manipulerende innflytelse?

**Vi bør ha i tankene
at vi vil bli påvirket av å leve
det livet vi velger.**

Dette er enda en gang spørsmålet om en rett til å gjøre dumme valg. En rasjonell aktør vil skifte oppfatning med en gang vedkommende innser at det valget man har planlagt er dårligere enn det en annen person foreslår.

Vi sier noen ganger at *han var ikke helt seg sjøl* da han oppførte seg sånn eller sånn. Men identitetsspørsmålet er underordnet. Nytteprinsippet anbefaler at folk bør utvikle seg slik at de blir mest mulig fornøyd med det livet de da lever.

Er de ikke slik, bør de bli slik. Vi bør forkaste en identitet som gjør oss misfornøyde med ethvert liv vi har mulighet for å leve.

I stedet bør vi utvikle holdninger som gjør at vi streber mot det beste av de liv vi kan oppnå.

Vi kan tenke oss at fra nå av kan livet vårt gå i ulike retninger. Vi bør velge det livsløpet som blir best. Vi bør ha i tankene at vi vil bli påvirket av å leve det livet vi velger. Hvert livsløp må derfor bedømmes ut fra de pro og kontra holdninger vi vil få hvis vi velger dette livsløpet. Vi bør tenke på samme måten når vi treffer valg på vegne av andre.

Frihet og lovbeskyttelse

Alle kan bruke nytteprinsippet for frihet både på seg sjøl og på andre, men det er ikke sikkert at alle kommer til likt resultat. Lovregulering er nødvendig for å stoppe en evig krangel. På dette overordnede nivået, blir spørsmålet om det blir best å overlate til folk sjøl å bruke nytteprinsippet i sitt eget tilfelle, eller om det bør bestemmes av andre: Skal jeg avgjøre hvem av oss to som skal bestemme på mine vegne, eller er det du som bør bestemme det? Som svar vil nytteprinsippet anbefale frihetsrettigheter for

de fleste, med noen generelle unntak (slik som forbud mot enkelte rusmidler og obligatorisk bruk av bilbelter). Videre vil nytteprinsippet anbefale lovbestemt beskyttelse av friheten for dem som ikke er i stand til å påberope seg rettigheter. Anbefalingen kommer av at dette er den beste ordningen.

Hva er en rettighet? Rettigheter forutsetter at det er bestemt hvem som har plikt til å skaffe det godet man har rett på. Det godet man har rett på må også være bestemt, og det må være klart hvem som har denne rettigheten. Dessuten må man vise til den rettskilden hvor alt dette er fastlagt.

Hvis rettsgodet er ubestemt eller ingen bestemt person (eller instans) har plikt til å produsere det, har man i praksis ingen rettighet.

Det er fullt mulig at noen har plikt til å hjelpe til med noe uten at det fins bestemte personer som har rett til denne hjelpa. Den gruppa personer som rettsgodet er tiltenkt kan være uklart definert. Man kan også ha plikt til å hjelpe bestemte personer med å oppnå et gode som er uklart definert. I alle slike tilfeller snakker vi om *ufullkomne plikter*. Lovbestemt beskyttelse av den personlige friheten til klienter med store mentale handikap kan oppnås ved at man skjerper de pliktene hjelpepersonellet har slik at man nærmer seg en rett til personlig frihet også for dem som ikke har evne til å påberope seg rettigheter.

Rettigheter som gir frihet er slik at man kan påberope seg et rettsgode når man vil og la være å benytte denne retten hvis man heller vil la være. Dermed er kontrollen i hendene på den som har rettigheten. Når vedkommende finner det for godt å hevde sin rett, går hensynet til ham foran andre hensyn (så langt rettigheten

Man kan også ha plikt til å hjelpe bestemte personer med å oppnå et gode som er uklart definert.

rekker). Slike rettigheter støtter oss som sjølstedige aktører.

Noen har overhodet ikke evne til å håndheve rettigheter. Andre forstår at de har rettigheter, men klarer ikke å bruke dem slik at resultatet blir best for dem. Hvis det oppnevnes stedfortredere, kan man sikre at barn og mentalt handikappede personer blir tilgodesett likevel – men ikke med frihet. Hvis stedfortrederen bestemmer når klientens bil skal brukes, har klienten mistet den friheten eiendomsrettigheter vanligvis gir. *Stedfortrederen* har overtatt den økning i kontroll som kunne vært en støtte for klientens handlingsevne.

Juridisk sett er forholdet mellom behandler og klient et kontraktsforhold. Dette er akseptabelt så lenge vi kan tro at frivillige behandlingsavtaler er et effektivt middel til et godt resultat for alle parter. Prinsippet om informert samtykke er i så fall godt begrunnet. Men hvis behandlingen ender med et dårlig resultat for klienten, har det ofte lite å si for den endelige vurderingen av behandlingsavgjørelsen at den var bestemt av en avtale inngått av frie og informert parter.

Hvis samtykke bare av seg sjøl skulle rettferdiggjøre omsorgstiltak, måtte det vært fordi et fritt og informert samtykke var uttrykk for klientens autonomi. Respekt for autonomi måtte da vært moralens grunnprinsipp. Men det bør vi ikke godta. Evne til autonomi er viktig fordi den hjelper oss med å oppnå det som betyr noe for oss, og fordi denne evnen setter oss i stand til å utvikle flere pro og kontra holdninger. Men det viktigste er at vi *har* slike holdninger, ikke hvordan de oppsto.¹⁰

En stedfortreder kan gjøre kvalitetssikrings-

jobben bedre enn klienten og mer betryggende enn om omsorgsytterne skulle kontrollere seg sjøl uten innsyn utenifra. Men økt frihet blir det ikke av å flytte avgjørelsesmyndighet fra omsorgsytterne over til en stedfortreder.

Reell frihet kan sikres ved å skjerpe hjelpernes og stedfortredernes plikt til å sørge for at omsorg utøves slik at det alltid blir igjen et område for personlig frihet. Man dytter ikke på folk et *positivt* retts gode på denne måten. Klienten mottar bare et *fravær* av inngrep. Klienten kan fremdeles be om innblanding, om han eller hun skulle ønske det. Denne formen for beskyttelse kan man få ved hjelp av lovbestemmelser som er klare nok til at en tredje instans kan kontrollere at regelen respekteres. En annen metode er å stille krav til beslutningstakerens kompetanse og motivasjon i stedet for å legge all kontroll inn i lovregelen.

På den ene sida er det slik at jo mer åpen lovregelen er for faglig skjønn, jo mer vil avgjørelsen nærme seg det som følger av nytteprinsippet for frihet. Jo mer bestemt lovregelen er, jo mer vil resultatet bli korrekt bare i den grad klientens situasjon stemmer med de standardtil-

Hvis vi begrenser tvangsbruk til bare å hindre vesentlig skade, har vi lagt oss på en defensiv holdning.

fellene loven er formulert for. På den andre sida, jo mer bestemt lovregelen er, jo mer vil den beskytte personer med mentale handikapp mot uheldig skjønnsutøvelse – hvis lovregelen passer. Hvis

regelen skal beskytte klienten mot uheldig skjønnsavgjørelse, må ordlyden være styrende for hva kontrollinstansen bestemmer. Hvis *regelen* er vag, vil ankebehandling bare flyttet ansvaret fra en faginstans til den neste uten noen garanti for at flytteprosessen gir en forbedring. Men når regelen åpner for stor grad av faglig skjønn, kan loven likevel gi økt beskyttelse for

klientens interesser ved å kreve at flere uavhengige sakkyndige instanser skal komme til samme resultat.

På denne måten kan diskusjoner om lovregulering av tvangstiltak i omsorg for personer med mentale handikap føres med utgangspunkt i nytteprinsippet for frihet. Hvis vi tillater tvang for at noen klienter skal oppnå et godt liv, vil det føre til så mye bruk av tvang at de fleste klienter kommer dårligere ut? Hvis vi begrenser tvangsbruk til bare å hindre vesentlig skade, har vi lagt oss på en defensiv holdning. Noen vil da ende opp med mye lavere livskvalitet enn de ellers kunne oppnådd.¹¹

Rett til sjølbestemmelse

Vi bør skille mellom frihet fra innblanding (som er det jeg hittil har tatt for meg) og evne til å styre egen atferd og eget liv. Sjølbestemmelse kan betyr begge deler. Vi kan øke folks evne til å ta kloke avgjørelser ved utdanning og trening, eller ved å ta fra dem – for eksempel rusmidler eller spilleautomater som de ikke klarer å stå imot. Hvis de ikke vil ha slik utdanning eller ønsker å beholde stimuli som ødelegger for dem, er slik hjelp i konflikt med hensynet til personlig frihet. Nytteprinsippet for frihet vil noen ganger anbefale at man griper inn med slik hjelp sjøl om det går på bekostning av friheten.

Slike inngrep kan øke folks frihet i betydningen *evne til å styre sitt eget liv gjennom overveielser og beslutninger*. Dette er økt positiv frihet, en økning i *evnen* til sjølbestemmelse (autonomi). *Negativ frihet* er anerkjennelse av et område i livet, fritt for uønskede inngrep fra andre. Denne friheten ødelegges ved tvang eller

manipulering. Når man griper inn i området for negativ frihet med det for øye å oppdra folk, bør det ikke maskeres som hjelp til sjølbestemmelse, selvstendigjøring, eller lignende. Man bør heller snakke om rett og plikt til utdanning, eller om paternalisme.¹²

Paternalisme betyr at man hjelper en annen person av hensyn til person sjøl (for at hun eller

han skal få det bedre), og man gjør dette med tvang eller manipulering fordi vedkommende ikke vil ha slik hjelp (eller ville ikke hatt hjelpa hvis vedkommende ikke hadde blitt

manipulert). Rett til sjølbestemmelse bør bare brukes i betydningen rett til negativ frihet (frihet fra uønskede inngrep og frihet fra manipulering). Det kan være riktig å tvinge eller manipulere, men man bør ha klart for seg at man gjør det, ellers kan man komme til å bruke slike virkemidler i tilfeller de ikke skulle vært brukt.

Fordeling av ansvar¹³

Det normale er at folk fritt tar sine egne avgjørelser så lenge dette ikke går utover andre i urimelig grad. Samtidig holder vi dem ansvarlig for avgjørelser de tar. Vi forventer at folks handlinger uttrykker slike pro holdninger som ærlighet, tillit, solidaritet, og hjelpsomhet. Vi reagerer med negative følelser ved påfallende avvik, og vi forventer en deltagende positiv holdning ved samsvar. Når vi syns at folk oppfører seg rimelig bra, er det fordi vi aksepterer både handlingens konsekvenser og den holdningen som ligger bak. Hvis noen opptrer dårlig mot andre (eller uklokt mot seg sjøl), reagerer vi med å bebreide dem for det, og dette gjør vi på emosjonelt vis. Vi gir da uttrykk for *reaktive følelser*. Vi regner med at de forstår og godtar

Nytteprinsippet for frihet bestemmer om vi bør overta kontrollen.

reaksjonen, og angrer; eller at de rettferdiggjør seg på måter vi kan forstå og godta. På denne måten bygger vi moralske fellesskap.¹⁴

Men vi kan ikke holde noen ansvarlig for avgjørelser de ikke forsto, eller hvis de ikke hadde kontroll over seg sjøl. Det er sjølmot-sigende, og det er urettferdig overfor den som blir holdt ansvarlig. Nettopp derfor, kan vi ha behov for å overta kontrollen med uakseptabel atferd når vi ikke kan appellere til aktørens egen forståelse og kontroll. Nytteprinsippet for frihet bestemmer om vi bør overta kontrollen. Men når frihet tildeles ut fra nyttebetraktninger, kan folk tilstå frihet enten de har ansvarsevne eller ikke. Derfor trengs det et nytt prinsipp for tilskrivning av ansvarsevne.

Når bør vi anerkjenne folks ansvarsevne? Her kan vi ikke unngå et terskelprinsipp. Hvis vi slutter å holde folk ansvarlige, og slutter å vise at vi bryr oss om hvordan de oppfører seg, vil det menneskelige moralske fellesskapet slutte å fungere. Vi er alle avhengig av at det fungerer. Vi har sett at det kreves evne til å ta kompetente beslutninger for fullt ut å kunne godtas som ansvarlig bidragsyter til det moralske fellesskapet. Men slike evner fordeler seg langs en kontinuerlig skala. Vi kan likevel ikke holde folk halvveis ansvarlig for en beslutning. Å være bare nesten ansvarlig er å ikke være ansvarlig. (Men man kan ha snarlige utsikter til å bli det.) Ett eller annet sted på denne skalaen må vi si at individets mentale ressurser er gode nok til at vedkommende kan holdes ansvarlig for sine valg. Vi må godta et nivå litt under gjennomsnittet – ellers vil ikke det moralske fellesskapet kunne fungere. Dette er mitt forslag:

Det er rettferdig å spille ut normale reaktive følelser overfor dem vi kan tro er i stand til å

handle både ut fra en beslutning om hva som moralsk sett er best og ut fra egeninteresse.

Vedkommende må enten vanligvis tilfredsstillende tilnærmet normale forventninger til akseptabel oppførsel eller kunne forklare sin handlemåte. Forklaringen trenger ikke vise mer forståelse enn vi normalt må finne oss i fra folk.

La oss kalle det for *ansvarlighetsprinsippet*. Til forskjell fra nytteprinsippet for frihet er det bare graden av praktisk kompetanse som er utslagsgivende for hvordan dette prinsippet virker.

Evne til å handle ut fra en avgjørelse om hva som er best kan oppnås på to måter: ved evne til *autonomi* eller ved å lære *kulturelt fastlagte standarder* for god oppførsel. Evne til autonomi kan defineres slik:

Autonomi er evne til kritisk innsikt i grunnene til at man handler som man gjør, kombinert med evne til å handle bare etter slike grunner som overlever granskningen. Den kritiske vurderingen må ikke være et resultat av manipulering.¹⁵

Autonome personer kan forklare seg.

For å kunne praktisere kulturelle standarder for god oppførsel, må man ha tilegnet seg kritisk evner i noen grad. Men man trenger ikke være i stand til å bedømme om disse stan-

dardene er riktige. På dette *konvensjonelle* grunnlaget kan man holde folk ansvarlig for slett oppførsel når de praktiserer en standard som er lavere enn det de har lært. Det rekkes for daglig bruk. Dermed har folk med mental handikap en litt større sjanse for å oppnå anerkjennelse av ansvarsevne enn hvis evne til autonomi var eneste grunnlag for denne typen anerkjennelse. Dessuten kan folk være moralsk tilregnelige på noen *områder* av livet uten at de kan ta stilling til om det livet de lever er slik det bør være.

Vi bør skille mellom formell og uformell anerkjennelse av ansvarsevne.

Ansvarsevne og sosial integrering

Vi bør skille mellom formell og uformell anerkjennelse av ansvarsevne. Formell anerkjennelse av ansvarsevne er av flere typer: evne til å forplikte seg ved ulike typer avtaler og straffrettslig tilregnelighet. Uformell anerkjennelse av tilregnelighet åpner for ærlig ment ros og bebreidelse. Om dette er rimelige reaksjoner er viktig for hvordan relasjonen mellom helse- og sosialarbeider og klient blir. Hvis klienten har oppført seg umoralsk eller dumt, kan foreldre, søsken eller betalte hjelpere bli skuffet, ergerlige, kanskje til og med sinte (så lenge det ikke tar overhånd)? Kan helperne bebreide klienten for å ha oppført seg dårlig? Er de *oppriktige* når de roser, eller er ros bare et *påvirkningsmiddel*? Har klienten *fortjent* bebreidelse eller beundring?

En person som helt ut holdes ansvarlig for sine valg, blir fullt ut sosialt integrert i den samhandlingen som foregår. Det er viktigst at personer med mentale handikap får slike evner anerkjent i sitt eget sosiale nettverk. Derfor er det viktig at helse- og sosialarbeidere stiller klienter til ansvar når det er en rimelig reaksjon. I slike tilfeller, bør helse- og sosialarbeidere vise at de bryr seg om hvordan klienten oppfører seg. Slike forventninger er en forutsetning for at vedkommende kan utvikle seg til moralske aktører. Vi setter pris på den anerkjennelsen som ligger implisitt i samhandling basert på den slags forventninger. Det moralske engasjementet vi blir en del av bidrar til å gjøre livet meningsfullt for oss. Men det må være et reelt grunnlag for slike forventninger.

Det er plass i vårt moralske fellesskap for *alle* mennesker – til tross for at forventninger som krever ansvarsevne virker ekskluderende. Årsaken

er at empati gir deltakerholdninger som virker inkluderende. Medlemskap for alle bør anerkjennes på grunnlag av det som er mest vesentlig for oss – evnen til å bry seg om noe. Anerkjennelse av ansvarsevne er anerkjennelse av prestasjoner. Slike prestasjoner er midler til det vi bryr oss om – eller de uttrykker en standard vi støtter. At vi støtter standarden er mer grunnleggende enn at vi oppnår den. Videre, empatievenen gjør at vi bryr når noen ikke oppfører seg som de bør mot andre. Grunnen er at vi oppfatter at det

Tilgivelse og moderasjon er relevant hvis man er usikker på hvor mye man bør forvente av folk

betyr noe for dem. At de fleste har ansvarsevne er uomgjengelig for opprettholdelsen av vårt moralske fellesskap. Men viktigheten av et uomgjengelig middel er likevel avledet av viktighetene av målet. Målet defineres av de pro og kontra holdninger vi har. At vi har slike holdninger er felles for alle. For alle aktører er dette mer grunnleggende enn den handlingsevnen de har. Hvis vi holder fast ved at evne til autonomi ikke er grunnleggende for noen av oss, blir det ingen grunnleggende moralske statusforskjeller mellom ansvarlige bidragsyttere og passive medlemmer av det moralske fellesskapet. Vi har respekt og omsorg for alle på det samme grunnlaget.

Forutsetninger for reaktive følelser

Reaktive følelser skyldes normale forventninger om akseptabel oppførsel. Slike forventninger hadde vi ikke hatt om ikke de fleste tilfredsstilte dem. Når akseptabel oppførsel er et nokså *stabilt* trekk hos en person, er det grunn til å tro at vedkommende lykkes fordi hun eller han er praktisk kompetent, ikke fordi personen blir styrt av trekk ved omgivelsene. Trekk ved omgivelsene skifter. Hvis personen opptrer rimelig

bra også når det er vanskelig eller fristende å oppføre seg dårlig, har vi enda en grunn til å tro at vedkommende har mental styring på det hun eller han gjør. Hvis vedkommende kan forklare seg og forklaringen både stemmer med *vedkommendes* oppførselen og med våre moraloppfatninger, har vi nok en grunn til å tro at denne personen oppfører seg bra fordi hun eller han kan det.

Vi lærer å handle rett ved hjelp av mye ros. Dette er ofte ærlig ment av de som roser, fordi eleven gjør sitt beste og utvikler seg i riktig retning. Det ligger et håp i denne rosinga om at forventningene skal bli riktige en gang. Slike håp bør være noenlunde realistiske. I normaltilfellet er de det. Etter hvert lærer barn å oppføre seg rimelig bra. De vil da oppleve samhandlingen med andre som noe positivt. Ting går som forventet, og forventningene er overveiende positive. Negative reaksjoner og skuffede forventninger blir unntak.

Straff og negative følelsesreaksjoner er eksempel på at ansvarsevnen anerkjennes sjøl om atferden fordømmes. Men om noen blir møtt med nesten bare negative reaksjoner, kan det ødelegge motivasjonen for å delta på en positiv måte. Har de da (på grunn av mengden negative reaksjoner fra andre) mistet den ansvarsevnen de ellers ville hatt? De som tror det bør ta kontroll over dem som kommer helt skeivt ut og tvinge dem til en oppførsel som igjen gjør positive reaksjoner til hovedregelen. Tror man at de som møter massive negative reaksjoner kunne ha oppført seg bedre, kan man hevde at de fortjener den behandlingen de får. Vi bør uansett være kritisk til egen atferd hvis vi ensidig reagerer negativt på en persons oppførsel. Blir vi sinte, kan det lett ta overhånd slik at vi mister kontroll over oss sjøl.

Tilgivelse og moderasjon er relevant hvis man er usikker på hvor mye man bør forvente av

folk, og hvis det er grunnlag for tvil om de standardene man styrer etter. Noen ganger er det grunnlag for tvil om hva som moralsk sett er best. Standardtilfeller av grovt uakseptabel atferd er det som regel liten tvil om; men det kan være trekk ved en persons situasjon som gjør svaret mindre opplagt, eller som gir ham eller henne en god unnskyldning.

La oss bestemme innholdet i 'praktisk kompetanse' ved hjelp av en tradisjonelt bestemt samling av tillærte ferdigheter og evner: *Planleggingsevne, sjolinnisikt, sjøltillit* og diverse *samarbeidsevner* er vesentlige ingredienser. Stor evne til autonomi gir ansvarsevne sjøl om man ikke praktiserer slike kulturelt definerte ferdigheter i noen særlig grad.

Hvor høyt må nivået være for at klienter med mentale handikap skal tas *alvorlig* som *moralske aktører* av dem som hjelper dem til daglig? Jeg foreslår følgende:

Man må kunne få informasjon fra klienten om hva han eller hun har tenkt å gjøre i nær framtid, iallfall for noen saksforhold som betyr mye for vedkommende. Hvis klienten også vanligvis er til å stole på, bør vedkommende regnes som moralsk ansvarlig unntatt hvis:

Klienten gir ofte opp å fremme egne interesser i møte med bare moderat motstand. Klienten angrer ofte noe hun eller han har gjort, uten noen gang å be om råd fra andre eller prøve å forbedre seg. Klienten er uvanlig voldelig eller har unormalt lave hemninger mot å stjele. Klienten bryr seg markant mindre om hva andre føler enn det som er vanlig.

Hva kan vi mene med at klienten er til å stole på?

Klienten kan (på en eller annen måte) svare bekreftende eller benektende på spørsmål om hva han eller hun har tenkt å gjøre og om dette er et løfte. Om klienten forstår hva hun eller han har svart bedømmes i ettertid: Man observerer om ved-

kommende vanligvis oppfyller sin del av en avtale når den andre parten oppfyller sin del. I unntakstilfellene bør klienten være i stand til å redde situasjonen på et viss, eller iallfall prøve på det.

Man bør ikke holde klienten ansvarlig for å bryte et løfte hvis vedkommende aksepterte et forslag fra hjelperne og de var uvillige til å godta et «nei».

Kravet til kommunikasjonsferdigheter er lavt. Det er viktigere å kreve en viss forståelse for hva det vil si å inngå en avtale. Dette er definert mest mulig i atferdstermer siden kravet til kommunikasjonsferdigheter er lavt.¹⁶

Disse kriteriene legger vekt på at klienten vanligvis er grei å ha med å gjøre. Hvis hun eller han er ugrei, blir det vanskelig å fastslå ansvarsevne ved hjelp av atferdstermer. Da må det kreves at klienten kan forklare seg. Foreligger det tilnærmet normal forståelse, har klienten tilstrekkelig evne til kritisk innsikt og bør tas på alvor til tross for rar eller omfattende umoralsk oppførsel. Man bør da oppføre seg mot klientene som man ellers gjør mot andre moralsk tilregnelige personer.

Noter

- 1 Jon Løkke har bidratt med verdifulle kommentarer på tidligere versjoner av denne artikkelen.
- 2 Jeg argumenterte for dette standpunktet i artikkelen *Personer med mentale handikap: deltakere og objekter*. For en grundigere behandling, se Salthe, G.: *Planning and Deciding for People with Mental Retardation*, Oslo: Unipub AS 2003, Chapter 2 & 5.
- 3 Se Salthe 2003, Chapter 2 & 10. Deler av argumentasjonen er hentet fra Dan Brocks

artikkel *Paternalism and Promoting the Good* i: *Paternalism*/Satorius, R. (ed.) Minneapolis: Minnesota University Press. 1987, S 105–125.

- 4 Se Scheffler, S.: *Consequentialism and its Critics*, Oxford: Oxford University Press, 1988.
- 5 Se Salthe 2003, Chapter 13, 16 & 23
- 6 Dette blir behandlet grundigere i: Salthe 2003, Chapter 13, 15 & 19.
- 7 Se Salthe 2003, Chapter 10 & 13. Se også Brock 1987 og Wikler, D.: *Paternalism and the Mildly Retarded*, samme sted, S 83 – 95.
- 8 Se Salthe 2003, Chapter 10, 12, 13, 14, 15 & 20. Deler av argumentasjonen er hentet fra Brock 1987.
- 9 Salthe 2003, Chapter 15 – 17 & 20 inneholder noen forslag til avklaring.
- 10 Se Salthe 2003, Chapter 12.
- 11 Se Salthe 2003, Chapter 19 og 22. Det nye kapittel 4A i Sosialtjenesteloven er et eksempel på en defensiv holdning. Forslaget fra Rådet for kapittel 6A var antagelig bedre.
- 12 Se Salthe 2003, Chapter 1, 15 & 21.
- 13 Se Salthe 2003, Chapter 10.
- 14 Se Salthe 2003, Chapter 5. Strawson, P.: *Freedom and Resentment*, i: *Free Will / Watson, G. (ed.)* Oxford: Oxford University Press, 1982, S 59 – 81. Og: Løgstrup, K. E.: *Den etiske fordring og Norm og spontaneitet*. Begge København: Gyldendal 1991 og 1993. Se også min artikkel *Personer med mentale handikap: deltakere og objekter*.
- 15 Denne definisjonen er inspirert av Dworkin, G.: *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, og Mele, A. R.: *Autonomous Agents*, Oxford: Oxford University Press, 1995. I Salthe 2003, Chapter 10 er definisjonen mer utbrodert.
- 16 Se Salthe 2003, Chapter 13.